

Drugi dio

Partijsko-politički rad u brigadi

Rad i aktivnost organizacije komunista u brigadi

Kada je formirana 14. hercegovačka (omladinska) brigada, u svom sastavu je imala oko 100 članova KPJ i oko 200 članova SKOJ-a. Zajedno, komunisti i skojevci činili su dvije trećine tadašnjeg brojnog stanja brigade (oko 387 ljudi).

Bila je to značajna snaga idejno opredijeljenih i organizovanih starijina i boraca, sposobnih da se uhvate ukoštac sa svim zadacima, koji su stajali pred brigadom.

Veći broj članova Partije i SKOJ-a u brigadu je došao iz ranije formiranih jedinica koje su imale određeno borbena i druga iskustva. Naročito su se isticali drugovi i drugarice koji su za sobom imali trogodišnje ratno iskustvo - komandiri, komandanti, politički komesari i drugi. Oni su bili garancija da će i ova, po godinama tada najmlađa brigada 29. udarne divizije, s punim pravom ubrzo postati ravnopravna sa ostalim brigadama po borbenosti i moralno-političkim kvalitetima, kao i po svim drugim aktivnostima kojima su se bavile jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

U vrijeme formiranja brigade (4. septembra 1944) rat je već uveliko odmakao. Njemačke armije su, na svim evropskim frontovima, trpele velike gubitke i bile gonjene ka Berlinu. Naša Narodnooslobodilačka vojska već je bila oslobodila čitave krajeve i brojna mjesta po Jugoslaviji.

Kod nas, u Hercegovini, u to vrijeme situacija se bitno izmijenila. Priliv boraca u naše jedinice bio je veliki i sa 14. brigadom divizija je u svom sastavu imala pet brigada. Po Hercegovini je bilo i više partizanskih odreda. Od većih mjesta bilo je oslobođeno Gacko, vođene su žestoke borbe sa četničkom grupacijom majora Vojislava Lukačevića, koja je težila da se tu učvrsti i stvori mostobran na jadranskoj obali za doček kralja. U tim borbama učestvovala je i naša 14. brigada i time stekla svoja prava borbena iskustva. Borba sa tom četničkom grupacijom prerasla je u nastupanje jedinica divizije za konačno oslobođenje Hercegovine koje je već bilo započeto oslobođenjem Gacka, a početkom oktobra se nastavilo oslobođenjem Bileće, Trebinja i drugih mjesta.

U takvim uslovima otpočela je svoj borbeni put naša brigada, koja će dati veliki doprinos oslobođenju Hercegovine u sarajevskoj operaciji i završnim operacijama jugoslovenskih armija dospevši do Tržiča i Karavanki.

Odmah nakon formiranja brigade njeni komunisti su znali šta im je jedan od osnovnih zadataka - da je to organizaciono učvršćenje, neprekidno jačanje i izrastanje brigade u uzoran borbeni i vojni kolektiv, sposoban da izvrši sve zadatke u sadejstvu s drugim brigadama divizije i na samostalnim pravcima dejstava. Iskustva koja su stekli u drugim jedinicama dobro su im došla u izvršenju tog zadatka kao i u organizovanju cjelokupnog života i rada jedinica brigade.

Ni jedna borbeni akcija u kojoj su brigada ili neki njeni dijelovi učestvovali nije prošla bez osvrta i ocjene partijskih organizacija, o disciplini i svemu što je u datoj akciji bilo aktuelno. Svaka greška, ma kog starješine ili borca, pa i one najmanje koje su uticale na izvršenje zadatka, naročito kada je bila u pitanju nebudnost i aljkavost, zbog čega su davane i nepotrebne žrtve, kakvih primjera je bilo u borbama oko Nevesinja pred Mostarsku operaciju, veoma je oštro kritikovana a ponekad su preduzimane vrlo oštre mjere.

Od komandira odjeljenja do komandanta brigade svaki starješina je cijenjen po tome kakva mu je jedinica u borbi i kako se vješto bori. Cilj je bio nanijeti što veće gubitke neprijatelju, a sa što manje vlastitih gubitaka. Naoružanje je moralo uvijek biti ispravno, posebno je vođena briga o međusobnim odnosima itd.

Poznato je kako su naše jedinice popunjavane u toku rata. Vrlo često u njih su dolazili mnogi, naročito omladinci bez ikakvog vojnog znanja. Najčešće nisu služili vojsku, nisu umjeli da rukuju oružjem, trebalo ih je što prije upoznati makar i sa minimalnim poznavanjem taktičko-borbenih pravila, korišćenjem zaklona, zemljišta itd. Često se dešavalo da se s tim novajlijama odmah stupi u borbu, i to najčešće sa izvježbanom i veoma obučenom njemačkom vojskom. Bivalo je, na primjer, i takvih slučajeva da nam poneki mladi borac pogine zbog elementarne neopreznosti (pođe prema nekom neprijateljevom vojniku koji se pretvarao da je ranjen i kada bi mu se ovaj približio na nekoliko koraka, on bi ga iznenada ubijao).

Sve je to zahtijevalo puni angažman i brigu starješinskog kadra, vojnog i političkog, da pomognu mlađim borcima da se što bolje i brže osposobe, da, uz iskusnije borce, razbiju strah u prvim okršajima, da nauče i shvate najelementarnija borbeni pravila i da se potpuno uklupe u jedinicu.

Ta borbeni i mnoga druga pitanja iz unutrašnjeg života jedinica - međusobni odnosi starješina i vojnika, ravnomjerno obavljanje svakodnevnih stražarskih i patrolnih dužnosti, odmor, pravilna raspodjela ishrane, odjeće, municije i drugog do čega se dolazilo zarobljavanjem, odnosno redovnim snabdijevanjem preko pozadinskih organa, stalno su bila u centru interesovanja ne samo vojnih komandi već i partijskih organizacija. Komunistima je bilo jasno da će brigada utoliko uspješnije izvršavati svoj osnovni zadatak - borbu protiv svih vrsta neprijatelja, ukoliko u njoj, unutar svake njene jedinice, budu razvijeniji odnosi na principima drugarstva, međusobnog poštovanja i uvažavanja ličnosti svakog borca, poštovanja starješina i striktnog izvršavanja njihovih naređenja, discipline, samodiscipline, dakle, na svim onim principima na kojima su se i inače razvijale sve naše jedinice.

S druge strane, interesovanje komunista bilo je usmjereno i na produbljanje spoznaje svakog borca o velikim ciljevima oslobodilačke borbe koji su bili brojni i bazirali se na dotadašnjim velikim pobjedama i revolucionarnim ostvarenjima, posebno na odlukama AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a naročito na onim koje su govorile o federativnom uređenju Jugoslavije, o zabrani povratka kralja u zemlju dok o tome ne odluči narod poslije rata.

Tada su komunisti, ne samo znali već i čvrsto vjerovali da naša borba za oslobođenje zemlje neće dovesti samo do slobode, već i do drugih velikih revolucionarnih promjena i tekovina. Znali su da neće više biti povratka na staro. Pored naše vojske, koja je stalno narastala i bila garant pobjede, tu je već bila i nova narodna vlast, bratstvo i jedinstvo svih naroda i narodnosti, te značajne tekovine, koje su već do tada bile razvijene i izvojevane u zajedničkoj borbi.

Karakter naše oslobodilačke vojske - da je ona narodna, izrasla iz njedara svih naših naroda i narodnosti i sa njima hiljadama niti povezana, nalagao je komunistima u svakoj jedinici da stalno brinu o ispravnom odnosu prema narodu i njegovoj imovini. Samo tako se mogla suzbijati ustaško-četnička propaganda kojom su se obilatito služili, naročito u prvim fazama rata, prikazujući našu vojsku kao nenarodnu. Svi u brigadi bili su poznati i neki konkretni primjeri kažnjavanja u našim redovima onih koji su se u nekim prilikama ogriješili o principe našeg NOR-a (ponašali se samovoljno, uzimali iz neke radnje ili od seljaka razne namirnice). O tome su im pričali stariji borci koji su znali za takve primjere, pa čak i za strijeljanje pojedinih naših drugova zbog sličnih prekršaja.

Komunisti u brigadi su znali da se od njih traži da služe primjerom i da su postali članovi KPJ ne samo što su bili dobri borci, što je bio značajan uslov za prijem u Partiju, već i zato što su se opredjelili za njevu cjelokupnu politiku. Svaki od njih je, prije prijema u Partiju, mnogo puta borbenošću i spremnošću da se žrtvuje za ideale KPJ u ratu dokazao svoju odanost tim idealima i želju da bude primljen u redove KPJ. Poznato je da je bilo primjera prijema pojedinaca u Partiju poslije njihove hrabre pogibije i da je to bila želja mnogih da, ako poginu prije nego što budu primljeni u Partiju, to se učini kasnije.

Svi oni koji su primani u Partiju nastojali su u svim prilikama da opravdaju njenu pripadnost i znali da biti član KPJ znači biti prvi u borbi i posljednji na kazanu. Lik komunista mjerio se mnogim aršinima ne samo u borbi već i unutar jedinice, u međusobnim odnosima, i u susretima i odnosima s narodom.

U svom radu partijske organizacije su se najviše oslanjale na SKOJ, koji je bio brojan i vrlo aktivan u cjelokupnom životu brigade.

Organizacija KPJ u brigadi bila je organizovana na principu jedna četa - jedna partijska ćelija. Osim četnih partijskih ćelija pri štabovima bataljona i brigade, postojale su partijske ćelije. Sekretari partijskih ćelija u četama bili su pomoćnici političkih komesara četa, u bataljonima pomoćnici političkih komesara bataljona, a u brigadi pomoćnik komesara brigade.

Rad partijskih ćelija u bataljonu objedinjavao je bataljonski partijski biro. Njega su sačinjavali pomoćnici političkih komesara četa, pomoćnik političkog komesara bataljona, politički komesar bataljona i sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a. Bataljonskim partijskim biroom rukovodio je pomoćnik političkog bataljona.

Bataljonski biro i su bili direktno vezani za pomoćnika političkog komesara brigade, koji je istovremeno bio partijski rukovodilac brigade i član divizijskog komiteta Partije. Po funkciji se nalazio u brigadi kao član štaba brigade.

Partijski rukovodilac brigade bio je povezan i sa partijskim rukovodstvom na terenu, okružnim, oblasnim pa i pokrajinskim, kojima je povremeno dostavljao izvještaje. Partijski biro i u bataljonima radili su na učvršćenju rukovodeće uloge KPJ u bataljonima, pomagali rad partijskih ćelija, davali uputstva za rad i obezbjeđivali pravilne odnose između partijskih organizacija, komandi i štabova.

U toku rata Partija je u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske zadržala princip konspirativnosti. Partijskim sastancima mogli su da prisustvuju samo članovi Partije, jer su bili zatvorenog tipa. Odnosi u Partiji bazirali su se na principu demokratskog centralizma.

Poznato je da je u ratu dvojni princip komandovanja jedinicama - komandant i politički komesar od bataljona naivše, a u četama komandir i politički komesar čete. Taj princip je bio zastupljen i u vodovima gdje su, pored komandira voda, postojali i politički delegati.

Sadržaj svoga rada partijske i skojevske organizacije su crple iz borbene i svih drugih aktivnosti jedinica. Radi uspješnijeg praćenja, cjelokupnog rada, kao i lakšeg utvrđivanja konkretne odgovornosti svakog člana Partije o određenim pitanjima, rad u partijskim organizacijama bio je podjeljen na sektore. U brigadi, bataljonu i četi postojali su slijedeći sektori: za vojna pitanja, za političko vaspitanje, za kulturno-prosvjetni rad, za odnos prema narodu i rad na terenu i za teorijski rad u ćeliji.

Sastanci ćelija su održavani redovno pred značajnije borbene akcije i napornije marševe radi isticanja značaja akcije, utvrđivanja pojedinih zadataka i konkretnih zaduženja. Takođe i poslije izvršenih akcija, kada je analiziran odnos i držanje komunista i skojevaca, pa i čitavog sastava prema datim zadacima.

Kritika i samokritika su bili nezamjenljivo oružje u borbi za izgradnju lika člana Partije i SKOJ-a.

Takav metod rada se prenosio i na četne konferencije, na sastanke štabova i komandi jedinica. Svugdje je isticano ono što je bilo dobro, a kritikovano sve ono što nije valjalo. To i jeste bio put jačanja borbene duha i moralno-političkog stanja jedinica. U sprovođenju zadataka komunisti i skojevci su bili česti inicijatori, polazili su od sebe i tako pružali pomoć svakom borcu i starješini. Pored kritike primjenjivane su i druge kazneno-popravne mjere: opomena, ukor, strogi ukor, posljednja opomena pred isključenje i isključenje iz Partije.

Ratni uslovi su sami po sebi bili teški, skopčani s raznim teškoćama, nestašicom, naporima, žrtvovanjem. Često su se mijenjala prebivališta, mnoge noći provodile pod vedrim nebom uz malo vatre, a nekad i bez nje da neprijatelj ne bi otkrio naše prisustvo. No, ma gdje da su

boravile, u šumi ili u selima, i ma kako da je bilo teško život u jedinicama je uvijek bio ispunjen organizovanim vojnim, političkim i kulturno-prosvjetnim aktivnostima.

Politički rad, vaspitanje i organizovanje boraca, opismenjavanje nepismenih bili su uvijek u brizi partijskih rukovodstava i političkih komesara.

U četama i bataljonima su postojali kulturno-prosvjetni odbori, sačinjavali su ih najčešće borci, đaci i studenti, a kulturno-prosvjetne ekipe postojale su pri štabu brigade. Oni su bili značajni u realizaciji poslova iz svih sektora rada, koji su bili vezani za političke komesare (politički kulturno-prosvjetni rad, rad sa narodom itd.). Naročito su bili aktivni u pripremanju i organizovanju priredbi u jedinicama i u naseljima sa veoma popularnim i rado gledanim skečevima.

Pri oslobođanju pojedinih mjesta uvijek bi se našlo ponešto materijala potrebnog za kulturno-prosvjetnu aktivnost. Naročito su traženi papir, olovke, pisače mašine, ciklostilovi, radio-aparati na baterije i dr. Sve to se čuvalo kao municija i ravnomjerno djelilo jedinicama.

U svim tim aktivnostima, posebno u političkom radu, vodilo se računa o načinu informisanja i o jasnoći izlaganja pred boricima i narodom na selu. Moralo se voditi računa o opšteobrazovnom nivou boračkog sastava. Težnja je bila da se borci što jednostavnije upoznaju sa linijom i politikom KPJ, sa osnovnim zakonitostima u razvitku društava, sa marksističkim shvatanjem revolucije. Sve to je ulazilo u sadržaj rada pojedinih sektora, jer su se komunisti, posebno politički komesari i njihovi zamjenici stalno osposobljavali idejno-teorijskim uzdizanjem u okviru svojih partijskih organizacija, pa sve do slanja na razne kurseve pri oblasnim partijskim rukovodstvima.

Materijala za individualni i organizovani teorijski rad u 1944. godini bilo je dovoljno. Neki su umnožavani i dijeljeni sekretarima i političkom kadru, a neki su dobijani od viših komandi u dovoljnom broju primjeraka. Torbice političkih komesara, njihovih zamjenika i omladinskih rukodovodilaca bile su pune štampe, brošura, svezaka.

U listovima: »Borba«, »Omladinska borba« »Oslobođenje«, »Proleter«, pored tekućih vijesti iz zemlje i savezničkih ratišta, odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, objavljivani su i pojedini govori i članci najviših rukovodilaca KPJ, koji su korišćeni za rad. Posebno su se na partijskim sastancima koristile sveske koje je izdao Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu pod zajedničkim nazivom »Kurs za članove Partije«. U tim sveskama je objavljeno više članaka druga Tita, posebno oni koji su se odnosili na ulogu KPJ u ratu i o njenom organizacionom pitanju. Bilo je tu članaka drugih autora, Lenjina i drugih, koji su bili posvećeni teoriji Partije.

Izuzetno cijenjene i korišćene bile su i brošure: »Razvitak društva« Segala, »Fašizam i radnička klasa« Dimitrova i druge do kojih se sve više dolazilo, tako da se u to vrijeme nije više osjećala velika glad za ovakvim i drugim materijalima.

Do formiranja 14. brigade prijem u Partiju je doživio čitavu evoluciju. Ranije se mislilo da u Partiju može biti primljen samo onaj ko, pored odgovarajućih karakternih i borbenih osobina, posjeduje i odre-

đeni stepen idejno-političkog obrazovanja. Bilo je to svojevrсно sektašenje, koje je u početku rata usporavalo prijem u Partiju već iskusnih boraca, kojima je nedostajalo šire teoretsko znanje. To je uočio i odbacio CK KPJ početkom 1942. godine. Osnovno je bilo, pored želje ljudi da postanu članovi KPJ, da su hrabri i da posjeduju pozitivne ljudske osobine. Sve drugo, pa i teorijski nivo, bio je nadoknađivan upornim i organizovanim radom u Partiji, slanjem na kurseve, stalnim individualnim osposobljavanjem i uzdizanjem članstva. Poznato je da je postojao i kandidatski staž kroz koji su prošli mnogi članovi prije prijema u Partiju i tu su već morali steći određeni nivo teoretskih znanja.

U idejno-političkom vaspitanju članova KP i SKOJ-a, pa i čitavog boračko-starješinskog sastava jedinica, značajnu ulogu je imao Politodjel divizije. Drugovi iz Politodjela su stalno obilazili sve brigade, inicirali razne aktivnosti, informisali o događajima sa savezničkih ratišta i iz naše zemlje, prenosili iskustva od jedinica do jedinica, organizovali savjetovanja sa političkim i omladinskim kadrom, čak i razne kraće kurseve doprinoseći da stalno jača i raste idejno-politički nivo i moralno-političko stanje u svakoj jedinici.

Sav taj rad aktiva SKOJ-a i partijskih ćelija, preko političkog i drugog kadra do Politodjela u diviziji, doprinosa je stalnom uzdizanju opšteg i idejno-političkog nivoa članova Partije i SKOJ-a, kao i čitavog sastava brigada i jedinica. Sve je to svaku našu jedinicu činilo školom revolucije. U njima je vladao duh jednostranosti, drugarstva i bliskosti ljudi. Niko ni pomišljao nije da postavlja pitanje koje je ko nacionalnosti, profesije i slično. Sve borce je povezivao isti interes - borba protiv okupatora i domaćih izroda, a sa rastom i razvojem te borbe i osjećaj da ostvaruje nešto novo, nešto što više nikad neće dozvoliti ugnjetavanje naroda. Za sve se to vrijedelo boriti, a veliki doprinos u svemu tome dali su članovi Partije i SKOJ-a u svakoj jedinici, pa i u našoj 14. hercegovačkoj omladinskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi.

Političko-vaspitni rad u brigadi

Osnovu za političko-vaspitni rad činila je Direktiva Centralnog komiteta KPJ od 29. novembra 1942. godine, upućena političkim komesarima NOVJ. U Direktivi se kaže da sa intenzivnim organizaciono-političkim radom u jedinicama treba, prije svega, upoznati borce sa karakterom narodnooslobodilačke borbe, njene narodne vojske i njene narodne vlasti.

Na osnovu te direktive u štabu brigade pravljani su programi političko-vaspitnog rada. Program je sadržavao ciljeve i tekovine narodnooslobodilačkog rata i revolucije, oslobođenje zemlje od okupatora, vojna i politička likvidacija domaćih izdajnika, izgrađivanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti i stvaranje njihove nacionalne ravnopravnosti, stvaranje i razvoj nove narodne vlasti i aktuelne političke događaje. Program je u sebi sadržavao i rad na organizovanju i sprovođenju kulturno-prosvjetnog i zabavnog rada u jedinicama i političko-prosvjetnu aktivnost sa narodom.

Političko-vaspitni rad sproveden je stalno i sistematski bez obzira na ratne napore i borbe. Korišćeno je svako slobodno vrijeme, a taj rad bio je prva briga političkih komesara. Oni su bili inicijatori i rukovodioci političko-vaspitnog i kulturno-zabavnog rada u brigadi.

Oslanjajući se na partijsku organizaciju i organizaciju SKOJ-a organizovana su predavanja, četne, političke konferencije i sastanci, čitalačke grupe (štampa), kulturno-prosvjetna predavanja i priredbe, analfabetski tečajevi, kao i političko-propagandni i kulturno prosvjetni rad sa narodom putem razgovora, priredbi, mitinga i dr.

Politički komesar, kao član komande odnosno štaba, ravnopravno je odlučivao sa komandirima, odnosno komandantom o svim vojnim i drugim zadacima rukovođenja jedinicama i po položaju bio mu je ravan. U vodovima su postojali politički delegati, u četama i bataljonima politički komesari, a u brigadi politički komesar brigade.

Kolika je pažnja posvećivana tom radu može se sagledati iz Uputstva štaba brigade od 26. septembra 1944. Tim uputstvom obavezao je štabove bataljona da svakog dana, ukoliko to borbeni zadaci dozvoljavaju, dostave štabu brigade plan obuke i vaspitanja za naredni dan kako bi članovi štaba brigade mogli da prisustvuju i pomognu u radu na tom planu i da obavezno dostavljaju petnaestodnevne izvještaje o stanju i radu u vezi sa obukom i vaspitanjem: komandantu brigade u politič-

kom sektoru. Tim uputstvom je, takođe, obavezao komande četa da svoje planove obuke i vaspitanja dostavljaju štabovima bataljona.

Odmah nakon formiranja 14. brigada je sa ostalim brigadama 29. divizije učestvovala u oslobađanju gradova istočne Hercegovine (Bileće i Trebinje) i u razbijanju četničkih grupacija u rejonu Bileća, Trebinja i Huma. U tim borbama isticala se hrabrost boraca i starješina brigade, sa dovoljno umješnosti i iskustva u likvidiranju jače utvrđenih mjesta i zauzimanju gradova. Tim uspjesima stečeni su uslovi jačeg priliva novih boraca. Oslobađanjem Stoca, Nevesinja i Konjica brigada je narasla na oko 1.300 boraca. Prema nacionalnom sastavu brigada je bila sastavljena od Srba, Hrvata i Muslimana. Većina njih bila je seljačkog porijekla sa vrlo skromnim vojno-političkim znanjem i opštim obrazovanjem i bez dovoljno borbenog iskustva koje je bilo neophodno za izvršenje zadataka koji su se pred brigadu postavljali. Među njima bilo je i takvih koji su bili izloženi uticaju neprijateljske propagande.

Usljed naglog brojčanog narastanja brigade nedostajao je potreban broj sposobnih i iskusnih nižih starješina i komandira vodova za rukovođenje i organizaciju u sprovođenju vojno-političkog rada.

Zbog svega toga komande, štabovi, partijska organizacija i organizacija SKOJ-a nalazili su se pred vrlo odgovornim zadatkom da kod tih boraca ostvare što veći vaspitno-politički rad i uticaj da shvate i usvoje ciljeve narodnooslobodilačke borbe i moralne norme našeg ponašanja, da se što brže osposobe za borbu i time se obezbijedi borbenost i moralno-političko jedinstvo za uspješno izvršenje borbenih zadataka.

Najveći dio političkog rada bio je usmjeren na objašnjavanje ciljeva i karaktera narodnooslobodilačke borbe. Nastojali smo da borci shvate narodnooslobodilačku borbu kao jedini pravilan put da se izbore za slobodu i nacionalnu nezavisnost i ravnopravnost naroda i narodnosti. Neprijateljevoj propagandi suprotstavljali smo se istinom o borbi za slobodu, o borbi za bolji društveni poredak i promjenu starog sistema. Naša propaganda se oslanjala na uspjehe i rezultate naših jedinica i tako onemogućavala uticaj neprijateljeve propagande.

U političko-vaspitnom radu posebna pažnja se poklanjala razvijanju bratstva i jedinstva. Koristeći naslijeđenu nacionalnu i vjersku netrpeljivost, okupatori i domaći izdajnici su uspjeli da izazovu bratoubilački rat i da raspire jaku šovinističku mržnju među narodima.

Na osnovu opredjeljenja okupatora o uništenju i istrebljenju naših naroda, ustaše i četnici vršili su zločine nad nevinim srpskim, hrvatskim i muslimanskim stanovništvom. Zbog toga je mnogo pažnje poklanjano raskrinkavanju okupatora i domaćih izdajnika u čemu smo se služili istinom, otvorenošću u konkretnom iznošenju njihovih zločina.

Na sastancima i konferencijama iznosili smo konkretne primjere o ubijanju nevinih ljudi, žena i djece u kolijevci, bacanju živih ljudi u jame, klanju, paljenju kuća, pljački imovine i prisvajanju zemlje, raznim mučenjima i zatvaranjima i o mnoštvu drugih zločina. Sve je to imalo za cilj da se kod boraca razvija mržnja prema neprijatelju i pojača uvjerenje da se samo oružjem u ruci može učiniti kraj njihovim planovima.

Da bi borci pravilno shvatili politiku bratstva i jedinstva i u praksi ga sprovodili, proučavane su teme o bratstvu i jedinstvu. Proučavano je »KPJ u NOB«; stav KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji (članci druga Tita). Tako su borci saznali da se jedino oružanom borbom može na zadovoljavajući način definitivno resiti pitanje bratstva i jedinstva za sve narode i narodnosti Jugoslavije.

Zahvaljujući takvoj našoj aktivnosti uspjeli smo da mobilishemo znatan broj boraca među kojima i one koji su se nalazili u četničkim redovima i muslimanskoj miliciji.

U programu političkog rada važno mjesto zauzimalo je upoznavanje boraca sa karakterom i ulogom nove narodne vlasti, koja se stvarala na ruševinama starog poretka. Na četnim konferencijama se raspravljalo o odlukama Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH! Nastojalo se da se borcima što bolje objasni značaj nove federativne demokratske Jugoslavije, kao i da shvate značaj nacionalne ravnopravnosti. Borcima smo objašnjavali značaj formiranja Bosne i Hercegovine i isticali njen raniji položaj u bivšoj Jugoslaviji. Težište objašnjenja bilo je na učvršćenju bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana. Prorađivani su i članci »Bosna je nosila svoj put«, »Bratstvo i jedinstvo, tekovina narodnoslobodilačke borbe«, »Stvarno bratstvo i jedinstvo na delu«, »Put Nove Jugoslavije«, članci o izdaji vlastodržaca i dvorske klike bivše Jugoslavije, o nenarodnom poretku i karakteru starog poretka.²¹

Sa borcima i starješinama proučavan je govor Edvarda Kardelja održan na Drugom zasjedanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Makedonije 30. decembra 1944. koji je objavila »Borba« od 3 januara 1945.³⁾ Iz Kardeljevog govora objašnjavane su nove forme i metodi borbe reakcionarnih snaga protiv NOB i njenih tekovina. Isticana je budnost koju treba da imamo radi očuvanja tekovina borbe i da bi reakciju dotukli vojnički i politički. Objasnjavano je da je makedonski narod sa ostalim narodima Jugoslavije u zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika prvi put dobio svoju slobodu i ravnopravnost u novoj federativnoj i demokratskoj Jugoslaviji i da je za vrijeme stare Jugoslavije Makedonija bila potlačena i obespravljena.

U političkom radu dosta pažnje je posvećeno objašnjavanju značaja antihitlerovske koalicije u borbi protiv fašizma⁴⁾. Borci su redovno informisani putem radio-vijesti o uspjesima savezničkih snaga a posebno Crvene armije, u kojoj su borci gledali najveću garanciju za slom fašizma i za konačnu pobjedu.

Borcima i starješinama su objašnjavani međunarodni događaji i o politici pojedinih savezničkih vlada prema našoj NOB. Na četnim političkim konferencijama proučavan je značaj sporazuma Tito - Šubašić. O tome postoji izvještaj⁵⁾ političkog komesara brigade od 11. novembra 1944. u kome izvještava političkog komesara 29. hercegovačke divizije kako je sporazum objašnjen borcima i starješinama, kao i o njihovom

*) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 37-3, kutija 1153-1, zatim reg. broj 27-3, kutija 1153-1.

> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3, kutija 1153-1.

> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1-7, kutija 1153-1.

> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 37-3, kutija 1153-1.

> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3, kutija 1153-1.

reagovanju na izjavu kralja Petra. Na političkim konferencijama borcima je objašnjavano da je taj sporazum učinjen u znaku privlačenja antifašistički raspoloženih snaga na poziciju narodnooslobodilačke borbe i revolucije i istovremeno je značio jačanje i učvršćenje antihitlerovske koalicije. Za napad kralja Petra II Karađorđevića na sporazum Tito - Šubašić borcima i starješinama je objašnjeno da je to udar na jedinstvo naroda Jugoslavije, na jedinstvo narodnooslobodilačkog pokreta i na tekovine narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Na političkim sastancima, konferencijama i mitinzima na kojima su govorili borci i starješine navođeni su konkretni podaci o neprijateljskoj aktivnosti kralja Petra II kao predstavnika monarhije i oštro je osuđena njegova izjava. Borci su pokazali veliku mržnju prema kralju - izdajniku i svoju veliku ljubav prema svom vođi maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu. Mogli su se čuti povici: »Dolje kralj«, »Smrt izdajnicima«, »Na sud sa narodnim zločincima«, »Hoćemo Tita - nećemo kralja«, »Nećemo staro - hoćemo novo«, »Dolje kralj i reakcija«, »Živio Tito i narod«, »Živio AVNOJ«. Uzvikivane su i parole o Crvenoj armiji i saveznicima.⁶

Teme o razvitku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, o međunarodnim događajima, Deklaraciji predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije o krupnim pobjedama NO pokreta, o antihitlerovskoj koaliciji⁷ proučavane su sa borcima i starješinama i doprinijele pravilnom shvatanju našeg mjesta i uloge u međunarodnim odnosima.

Potpisivanje ugovora o saradnji između vlade DFJ i SSSR-a naišlo je na veliko oduševljenje kod boračkog i starješinskog sastava brigade. Povodom tog događaja organizovani su mitinzi i priredbe po jedinicama. Govorilo se o značaju ugovora uz isticanje prigodnih parola o prijateljstvu i zajedničkoj borbi protiv fašizma. U svim jedinicama brigade prorađen je zahtjev Albanije da se prizna njena narodna vlada. S tim u vezi govorilo se o narodnooslobodilačkom pokretu Albanije, o njegovim tekovinama i o pomoći koju je KPJ pružala Komunističkoj partiji Albanije, o pomoći jedinicama Albanije i njenoj armiji, o zajedničkoj borbi za oslobođenje od fašizma. S tim u vezi govoreno je i o bratstvu balkanskih naroda.

Govor druga Tita ženama Srbije naišao je na veliko interesovanje boračkog i starješinskog sastava brigade. Iz tog govora proizašli su konkretni zadaci za rad i aktivnost svih subjekata u brigadi. Isticana je oština u borbi protiv neprijatelja, odlučnost u odbrani tekovina NOB i revolucije.⁸

Pri proučavanju pomenutih materijala veliku pomoć nam je pružao politički komesar 29. hercegovačke divizije Vukašin Mićunović. Svojim uputstvom od 2. februara 1945⁹ ukazivao je na najznačajnija i najaktuelnija pitanja na koja treba obratiti pažnju, kako ih objašnjavati borcima i starješinama, kao i kako rješavati negativne pojave značajne za bojevu gotovost i moralno-političko stanje.

⁶) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 1-7, kutija 1153-1 i reg. br. 8-4, kutija 1147-1.

⁷) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3, kutija 1153-1.

⁸) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 8-4, kutija 1147-1.

⁹) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 8-4, kutija 1147-1.

Posebnim prigodnim predavanjima obelježavani su svi značajniji datumi iz istorije naših naroda i radničkog pokreta kao 1. maj, dan oktobarske revolucije, rođendan Lenjina i dr.

Povodom proslave oktobarske revolucije Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu 2. novembra 1944.¹⁰⁾ poslao je Uputstvo sa referatom okružnim i sreskim komitetima na terenu Hercegovine i pomoćnicima političkih komesara brigada 29. hercegovačke divizije, u kome se govori o značaju oktobarske revolucije za međunarodni radnički pokret, da se taj dan te godine najsvečanije proslavi na terenu i u jedinicama divizije, jer se slavi u znaku velikih pobjeda Crvene armije i ostalih saveznika i u znaku konačnog oslobođenja od mračnog fašizma.

U vezi sa Uputstvima Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu politički komesar 29. hercegovačke divizije u svom pismu koje je 2. novembra 1944.¹¹⁾ uputio političkim komesarima brigada govori o značaju oktobarske revolucije i detaljno razrađuje način proslave. Trebalo je da se održe vanredni sastanci partijskih ćelija i aktiva Skoja, posvećeni isključivo 7. novembru; da bataljonski i brigadni listovi koji budu izlazili u toku mjeseca budu posvećeni tom danu; da se u toku 7. novembra izvrši smotra po bataljonima, a ukoliko to ne može, po četama; da se na sam dan organizuju priredbe, a ako ne može na taj dan, onda u roku od sedam dana, na koje pozvati i narod; da se po okolnim brdima zapale vatre; da borci dobiju obilatiji obrok, ali da se ne dozvoli prekomerno uzimanje pića.

Na dan godišnjice oktobarske revolucije brigada se nalazila u selima Zaklopac, Rabina i Kula u rejonu Nevesinja. Toga dana nijesmo vodili borbe, pa smo mogli da ga svečano proslavimo. Održani su vanredni sastanci partijskih ćelija i aktiva SKOJ-a na kojima se prorađivao referat Oblasnog komiteta za Hercegovinu i proglas za 7. novembar. Zidne i džepne novine, bataljonski i brigadni listovi koji su izlazili u toku mjeseca bili su posvećeni oktobarskoj revoluciji. Na dan 7. novembra izvršena je smotra jedinica po bataljonima na kojima su članovi štaba brigade govorili o značaju toga dana. Održane su priredbe za borce i narod. Uoči 7. novembra ložene su vatre na svim istaknutim mjestima (po okolnim brdima). Za te poslove angažovani su organizacija SKOJ-a i ostala omladina iz sela. Ta proslava je organizovana u saradnji sa društveno-političkim organizacijama na terenu i na njoj je prisustvovao narod. Borci su toga dana dobili obilatiji obrok hrane. Značaj proslave je bio i u tome što smo ga slavili pri ostvarenoj borbenoj saradnji Crvene armije i jedinica NOVJ protiv fašizma i u jeku velikih pobjeda oslobodilačke vojske uopšte, a naše divizije posebno.

Poslije oslobođenja naseljenih mjesta održavane su proslave i mitinzi, pisane prigodne parole kao važan dio naše propagande. Bile su sadržajne i iz njih se vidjela linija naše borbe i revolucije, uloga KPJ, uloga savezničkih armija protiv fašizma. Parole su govorile o bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti, osuđen je okupator i domaći izdajnici. Nastojalo se da budu tehnički dotjerane. Neprijateljeve parole su odmah uklanjane sa zidova i bacane.

10) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 44-11, kutija 1145-11.

11) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 43-2-11, kutija 1145-11.

Teme iz programa političkog rada proučavane su, uglavnom, na četnim političkim konferencijama. Prethodno su, ukoliko su to uslovi dozvoljavali, izvođene pripreme sa političkim komesarima i vodnim delegatima. Na političkim konferencijama najpre bi uslijedilo usmeno izlaganje sa objašnjenjem, a potom diskusija. Taj metod je znatno doprinio saznavanju javnog mišljenja boraca o mnogim političkim pitanjima. Nastojalo se da se preko četnih konferencija podigne politički nivo boraca, kako bi mogli masovnije politički da djeluju.¹²⁾

U podizanju borbenosti i moralno-političkog jedinstva značajnu ulogu su imali vodni, a posebno četni kolektivi. Na njima su pretresana razna aktualna pitanja iz života i rada jedinica. Raspravljalo se i o drugarstvu, disciplini, prihvatu novih boraca, analizirani su borbe i marševi i vršila priprema za predstojeće, brinulo o ranjenicima i bolesnim drugovima i drugaricama, o borbi protiv dezerterstva, pravilnom odnosu prema narodu i njegovoj imovini, zarobljenicima i razmatrana druga pitanja koja su uticala na borbenost i moralno-političko stanje jedinica.

U svom izvještaju od 19. novembra 1944. politički komesar brigade izvještava političkog komesara divizije¹³⁾ daje u vremenu od 28. oktobra do 18. novembra 1944. održano 217 raznih vodnih i četnih sastanaka koji su brižljivo pripremani i na kojima se raspravljalo o tim pojavama. Razvijanju drugarstva i drugarskih odnosa poklanjana je velika pažnja, jer je ono predstavljalo značajan faktor za borbenost i monolitnost jedinica brigade. To se ogledalo u ljubavi boraca prema borcu i starješini, u njihovom poštovanju, u spremnosti da se u borbi žrtvuje drug za druga, u ljubavi prema ranjenom i bolesnom drugu, u podjeli posljednjeg zalogaja hljeba. Posebno se insistiralo na pravilnom odnosu starješina prema borcima u brizi za njih u borbi i van nje, jer se na taj način sticala ljubav prema starješini i povjerenje da ih sa uspjehom može da vodi iz borbe u borbu.

Na račun pojedinih boraca i starješina pravljena je šala, što je još više učvršćivalo međusobnu ljubav i povjerenje.

Posebno se njegovao pravilan odnos boraca prema drugaricama. O tome kako su borci shvatili moral govori Milan Stojanović, borac 3. bataljona:

»U 3. bataljonu djevojke-bolničarke, ovisno od smještajnih uslova, spavale su odvojeno. Nas dvojica kurira spavali smo posebno, s tim da dežurni zna za nas kako u slučaju da je potrebno da nosimo poštu da ne bi budio ostale borce. Jedne večeri otišao sam da spavam ranije od ostalih u jednu pojatu u kojoj se nalazilo sijeno. Taman sam zaspao kad me probudi neki šum. Pogledah, kad bolničarke dolaze da prespavaju. Rado bih ostao sa njima, jer sam bio u tim godinama kada se razmišljalo o djevojkama, ali šta sam drugo mogao nego da se pokupim i potražim drugo mjesto, jer nijesam smio prekršiti stav komesara bataljona«.

Usljed stalnog narastanja brigade nedostajao je, kako je već rečeno, jedan broj mladih sposobnih i iskusnih starješina, komandira vodova i desetara. I pored visoke svijesti, odanosti, hrabrosti i odgovornosti ni-

¹²⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 44-11, kutija 1145-11.

¹³⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 43-2-11, kutija 1145-11.

jesu se najbolje snalazili u rukovođenju jedinicama i umjesto da angažuju jedinicu sami su se angažovali i ginuli.

Insistiralo se na pravilnom rukovanju i izdavanju jasnih zadataka, na razvijanju inicijative. Posebnu vaspitnu ulogu na njihovom osposobljavanju imale su pripreme za borbu u kojima su iznošeni pozitivni i negativni primjeri rukovođenja koji su pozitivno uticali na njihovo osposobljavanje. Te analize su bile prava škola za njihovo osposobljavanje.

Vrlo odgovoran i složen zadatak koji se postavljao pred partijsku organizaciju, organizaciju Skoja, komande i štabove bio je prihvat novih boraca. Prihvatani su iskreno, drugarski, bez podozrenja što su kasno došli u redove NOVJ. Koliko je bilo moguće, raspoređivani su među stare borce, kako bi se što prije saživali, prevaspitali i privikli na ratne uslove. Svako slobodno vrijeme je korišćeno za obuku na oružju i njegovoj upotrebi.

Posebne pripreme, i za stare a i za nove borce, organizovane su za predstojeće borbe. Održavani su sastanci na kojima je objašnjavan značaj zadataka, način njihovog izvršavanja, držanje boraca i starješina u borbi, iznošeni su primjeri držanja boraca u prethodnim borbama, upoznavani su sa slabostima neprijatelja i kako da se one iskoriste, jer od pripreme boraca za borbu zavisio je njen ishod. Poslije borbi na vodnim i četnim konferencijama organizovana je analiza izvršenog zadatka. Te kritičke analize poslije borbi veoma su uticale na jačanje borbenog morala četa. Na takvim sastancima su odavana priznanja borcima koji su se istakli u borbi, a kritikovani su oni koji su se slabo držali, tako da se na taj način i kod njih javljala težnja da budu što bolji. Takođe su kritikovane i starješine, ali to nije dovodilo u pitanje njihov autoritet.

Dezerterstvo je jedno vrijeme za brigadu predstavljalo problem. U novembru i decembru 1944. godine iz brigade su dezertirala 84 borca¹⁴¹. U to vrijeme brigada je oko Nevesinja i Zijemlja, gdje se našla u poluokruženju, a zatim i oko Trnova i Konjica, vodila teške borbe protiv nadmoćnijeg neprijatelja, Nijemaca i kvislinga. Pošto je dezerterstvo u to vrijeme postalo problem, svestrano smo ga analizirali na sastancima štaba brigade, bataljona i komandi četa, partijskoj organizaciji, organizaciji Skoja, kao i na vodnim i četnim konferencijama. Analizom smo došli do jedinstvenog zaključka da su uzroci tim pojavama nastali uslijed teških borbi sa nadmoćnijim neprijateljem i čestih iznenađenja (što je bio slučaj sa 4. bataljonom u selu Lakat) pogotovo ako za takve situacije novomobilisani borci nijesu bili pripremljeni; uslijed pojedinaca koji su bili pod uticajem neprijateljeve propagande, jer im je takva situacija omogućila da stvaraju paniku i podstiču na dezerterstvo. Razlog je bio niska politička svijest jednog djela novomobilisanih boraca, teški vremenski uslovi, kao i nedovoljna umješnost pojedinih nižih starješina da u ovakvim situacijama održe kontrolu nad svojim jedinicama.

Te pojave su ocijenjene kao najštetnije po borbenu gotovost i moralno-političko stanje u brigadi. Oštro smo reagovali i primjenjivali oštre mjere prema pojedincima.

Poučeni tim iskustvom pojačali smo pripreme boraca za borbu, posebno ukazujući na moguća iznenađenja i njihovo ponašanje, na držanje

¹⁴¹ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 1/1-8, kutija 1153-1.

i rukovođenje starješina u takvim situacijama. Starijim borcima smo skrenuli pažnju da svojim primjerom, držanjem i riječju utiču na mlađe i da im pomognu u borbi kako bi lakše podnosili napore. Pojačali smo budnost i rad na moralno-političkom vaspitanju, posebno na ulozi članova Partije i Skoja.

O konkretnim mjerama koje su preduzimate protiv tih pojava najbolje ilustruje primjer koji iznosi politički komesar 4. bataljona Risto Rašević:

»U borbama koje je bataljon vodio 27. i 28. novembra 1944. kod sela Lakat, srez Nevesinje, zbog neprijateljeve nadmoćnosti i iznenađenja, dezertiralo je 30 boraca i dvojica starješina. Mislili smo da su izgubili vezu i da će se vratiti. Pošto se nijesu vratili, bataljon je to teško doživio i bilo nas je sramota. Međutim, oni su naišli na 13. brigadu koja ih je vratila u našu jedinicu.

Poslije njihovog dolaska u bataljon održali smo četne konferencije i postavili njihovo pitanje na dnevni red. Konferencijama sam i ja prisustvovao. Borci i starješine su oštro osudili njihove postupke govoreći da su namjerno pobjegli, da su nas izdali kada nam je bilo najteže. Isticali smo kako bi, da ih nije spriječila 13. brigada, došli u naš kraj i pričali narodu da je bataljon uništen, da su se oni jedva spasili i si.

Branili su se da su izgubili vezu, mada im borci nisu povjerovali, jer im je odbrana bila neistinita«.

Risto Rašević zatim kaže da je borcima dao za pravo što su ih tako oštro kritikovali, jer ih je i sam kritikovao, mada je rekao da se nada da će kritika na njih pozitivno djelovati »i da im omogućimo da na djelu kroz borbu isprave greške. To su borci prihvatili, pa smo se i dalje prema njima odnosili i drugarski jer i pored svega učinjenog bilo nam je drago kada su ostali živi«.

Takav oštar kurs u razobličavanju panike i dezerterstva, koji je sproveden u brigadi, snažno je djelovao. To je borce podsticalo na uspješno savlađivanje straha. Od januara 1945. pa do kraja rata dezerterstvo kao problem skinuto je sa dnevnog reda.

Iako su slučajevi zarobljavanja boraca iz brigade bili rijetka pojava, ipak su u toku 1944. godine bila zarobljena 23 borca. Komande i štabovi su nastojali da po svaku cijenu zarobljene neprijateljeve vojnike zamijene za svoje borce. U tome se nije uvijek uspijevalo. Pokušao je 2. bataljon i uspio. Evo šta o tome kaže politički komesar bataljona Mirko Skender: »Nijemci su iznenađeno napali 2. bataljon u selu Pridvorcima nedaleko od Nevesinja i tom prilikom zarobili 12 boraca. To je za bataljon predstavljalo veliki moralo-politički udarac. Postavili smo sebi zadatak da moramo zarobiti potreban broj Nijemaca radi zamjene za naše borce.

U januaru 1945. godine, poslije borbi za oslobođenje Trnova, bataljon se smjestio u selo Umčari, daleko od komunikacije Trnova - Sarajevo, pa su se Nijemci bez posebne opreznosti kretali tom komunikacijom. Štab bataljona je dao zadatak jednoj četi da prikupi konopce u selu i da u toku noći napravi zasjedu na cesti kod Kijeva, da zarobi Nijemce i da ih dovede u štab bataljona. Četa je vrlo često postavljala

zasjedu na samoj cesti i kada je naišla kolona od oko 30 Nijemaca, četa je iznenada i munjevito skočila na cestu među Nijemce i iznenadila ih. Nijemci nisu uspjeli ni da skinu oružje sa ramena, a već su bili zarobljeni. Njih 10 je pokušalo da pobjegne, ali su poubijani, a 19 ih je do-tjerano u štab bataljona, odakle su sprovedeni u štab brigade za zamje-nu zarobljenih drugova. U međuvremenu su zamijenjeni Nijemcima koje je zarobila 13. brigada. Da se nije radilo o zamjeni naših drugova do te akcije uopšte ne bi došlo, niti bi kome palo na pamet da upućuje četu među neprijatelje nadomak Sarajeva».

U našoj brigadi strogo smo se pridržavali naredbe Vrhovnog vojnog rukovodstva o pravilnom odnosu prema zarobljenim neprijateljevim vojnicima. Na pravilan odnos prema zarobljenicima pažnju je skrenuo i politički komesar divizije u pismu od 1. marta 1945.¹⁶ O tome kako se postupalo sa zarobljenicima neka posluži slijedeći primjer o kome govori Milan Bakmaz:

»Sprovodio sam od štaba brigade zarobljenog četnika. Bio je krupan, snažan, visok preko 190 cm. Padala je strahovita kiša. Pu-tovao sam dugo i moram priznati da mi nije bilo lako - osjećao sam strah od tako snažnog čovjeka. Mogao sam ga likvidirati pod izgovorom da je počeo bježati. Taj događaj je ostavio na mene du-bok utisak, jer su me učili da se humano postupa sa zarobljeni-cima, jer je i na taj način ugled naše armije rastao u narodu«.

Gubici drugova i drugarica u borbi, a posebno kada bi se desilo da ranjeni ili poginuli borac ostane na bojnopolju negativno su uti-cali na jedinicu. Te pojave bi dovodile do osjećaja nesigurnosti među borcima, da se to i njemu može dogoditi. Samo teška situacija i ponov-ljene žrtve u pokušaju da izvuku ranjene i mrtve mogli su izuzetno op-ravdati postupak jedinice. U svakom slučaju, činjeno je sve da jedinica izvuče svoje ranjene i poginule drugove. Razvijena je bila ljubav prema ranjenom drugu koja se izražavala u žrtvovanju sopstvenog života da se izvuče ranjeni i poginuli iz borbe, kao i briga za ranjene drugove. Sa dužnim poštovanjem borci su odavali posljednju počast svom palom drugu, ispoljavajući svoju nepokolebljivu riješenost da ga osvete i na-stave borbu. Tako je jačao borbeni duh jedinice.

O primjeru brige oko sahrane poginulih boraca govori politički ko-mesar 4. bataljona Risto Rašević.

»U borbama kod sela Lakat u nevesinjskom srezu 27. i 28. no-vembra 1944. vodili smo borbu protiv nadmoćnijih njemačkih je-dinica. U toj borbi poginulo je 7 drugova. Toga dana nijesmo ih mogli sahraniti, jer smo bili prinuđeni na povlačenje, pa smo sa grupom boraca iz bataljona došli 2. decembra da ih sahranimo. Navratili smo u selo Kljuna da ponese-mo nešto alata da bismo mogli da iskopamo rake. Naišli smo na seljaka, mještanina, po imenu Osman i rekli zašto smo došli. Odmah je prikupio nekoliko krampova i lopata i pošao sa nama. Rekosmo mu da je poginuo i Ahmed Brkić, koga je on poznao od ranije, kada je bataljon bo-ravio u njihovom selu.

¹⁶> Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 12-8, kutija 1152-11.

Na položaju iznad sela Lakat našosmo poginule drugove i Nikolu Vuleševića, koji je poginuo nešto dalje od njih. Snijeli smo ga radi zajedničke sahrane.

Iskopali smo rake, položili poginule drugove u njih, odali im poštu. Tada sam u svoj blok zapisao imena i prezimena poginulih, i to slijeva nadesno, kako smo ih sahranjivali: Ahmed Brkić, Ekrem Bekić, Ismet Agbabić, Božo Ninković, Stevo Miljković, Nikola Vulešević, Doro Ožbolt. Istrgao sam list iz bloka i dao Osmanu da ga čuva - kada rodbina bude došla da prenese posmrtnu ostatku da im pokaže gde su sahranjeni.

Sjećam se da sam bio prijatno iznenađen kada mi je porodica Boža Ninkovića rekla kako ih je Osman lijepo primio i pomogao da nađu gdje je Božo sahranjen. Još sam neke porodice upućivao na Osmana«.

Zajedno sa borcima ginule su i starješine. Od formiranja brigade do kraja rata iz brigade su poginule, prema nepotpunim podacima, 23 starješine (komandant brigade, intendant, dva komandanta bataljona, politički komesar bataljona, tri komandira čete, zamjenik komandira čete, politički komesar čete, pomoćnik političkog komesara čete, omladinski rukovodilac čete, pet komandira vodova, četiri politička delegata voda i dva desetara). Te starješine su ginule kada je jedinica morala ići na juriš, a starješine morale stati na čelo svoje jedinice; kada se nije niti smjelo niti moglo odstupiti; kada je mladim borcima trebalo primjerom pokazati kako se bori protiv fašista i kvinslinga, za pravednu stvar i bolju budućnost. Ističemo neke od njih, mada su svi zaslužni da ih istaknemo.

U borbi sa četnicima na Žegulji poginuo je komandant bataljona Mirko Miletić; na jurišu na Nijemce pri oslobođenju Trebinja komandir čete 4. bataljona Mijak Kolak i omladinski rukovodilac 2. čete 4. bataljona Ljubo Kolak; u borbama 1. bataljona protiv Nijemaca na Vilenjaku kod Nevesinja njegov komandant Maksim Kujundžić, u borbama 3. bataljona na Kiseljaku politički komesar bataljona Ahmed Kebo; u Gašinom brdu kod Konjica komandir 1. čete 2. bataljona Slavko Šakota, politički komesar čete Ismet Hadžović i politički komesar 3. čete Gojko Subotić.

O tim i drugim poginulim drugovima i drugaricama, borcima i starješinama govorilo se o njihovoj borbenosti i hrabrosti i na taj način se podizao moral kod ostalih boraca i starješina. Isticani su za primjer ne samo u okviru svojih jedinica već i pojedinci u okviru divizije.

Poslije oslobođenja Hercegovine i u vrijeme priprema za sarajevsku operaciju naša aktivnost je bila usmjerena na tri zadatka - priprema za frontalni način ratovanja, podizanje discipline i napuštanje Hercegovine.¹⁶¹ Za te zadatke brigada je imala dovoljno vremena, jer se nalazila u divizijskoj rezervi u Konjicu. Iskustvo u frontalnom načinu ratovanja nijesmo imali, ali smo za to koristili iskustva jedinica NOVJ, kao i iskustva jedinica 29. divizije, koje su na taj način ratovala na Ivan-sedlu.

Političko-vaspitnim radom pojačali smo aktivnost na pripremanju boraca i starješina kako bi što bolje upoznali mjere koje se preduzimaju

¹⁶¹ Arhiv NOR-a, VII, reg. br. 12-8, kutija 1152-11.

na tom planu. I kao rezultat priprema brigada je sadejstvujući jedinicama 29. divizije i drugim jedinicama NOVJ u sarajevskoj operaciji napadajući na neprijatelja u Kiseljaku zadatak sa uspijehom izvršila. U podizanju discipline i spoljnjeg izgleda boraca i starješina borili smo se protiv familijarnosti i radili na dostojanstvenom držanju i ophođenju boraca i starješina i obratno.

Poslije napuštanja Hercegovine pojedini borci su govorili šta će u Bosnu kada su oslobodili Hercegovinu. Brzo se reagovalo uz objašnjenje da je to njihova dužnost i obaveza da se bore za oslobođenje Bosne, onako kako su se borili da oslobode Hercegovinu. Objašnjavano im je da smo mi Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, koja treba da pomogne i ubrza uništenje okupatora i domaćih izdajnika u cijeloj zemlji, zajedno sa ostalim jedinicama NOVJ, do konačnog oslobođenja. Naše objašnjenje borci su pravilno shvatili tako da prilikom napuštanja Hercegovine nijesmo imali negativnih pojava, kojih smo imali dok smo se nalazili na teritoriji Hercegovine.

Poslije oslobođenja Sarajeva 29. divizija je dobila zadatak od Vrhovnog komandanta da krene za Sloveniju i Slovenačko primorje i tu pomogne jedinicama NOVJ u oslobođenju tih dijelova Jugoslavije. Krenuli smo preko Travnika, Jajca, Mrkonjića-Grada, Ključa, Bosanskog Petrovca, Bihaća i Ogulina i stigli do Trsta i Slovenačkog primorja, na jednoj, i austrijske granice, na drugoj strani. U tom maršu brigada je prešla 600 kilometara za 19 dana. Smatra se da je to najduži marš koji je za tako kratko vrijeme izvršila neka jedinica u toku NOR-a.

Prebacivanje do tog područja odvijalo se otežano. Brigada je, kao i ostale jedinice, bila skromno opremljena. Većina njenih boraca bila je u opancima. Trebalo se brzo kretati. Uz pomoć i zalaganje željezničkog osoblja 1. i 2. bataljon sa dijelom štaba brigade prebačeni su šumskom šipadovom željeznicom od željezničke stanice Han-kompanija preko Jajca, Mliništa i Šipova do Oštrelja, a 3. i 4. bataljon (bez jedne čete) i dijelovi štaba brigade iz Jajca prebačeni su do Oštrelja. Taj zadatak je uspješno izvršen zahvaljujući zalaganju boraca i starješina, njihovoj snalažljivosti i podršci koju im je davao narod i već organizovana i razvijena narodna vlast na teritoriji gdje je brigada prolazila. Topli susreti, puna pažnja, iskreni napor da se pomogne brigadi, osjećali su se u svakom mjestu. To je podstaklo borce na još veću izdržljivost. Ponašanje boraca i starješina prema narodu bilo je na visini. Staralo se o tome da budu informisani o vojno-političkim događajima. Za vrijeme od tri nedelje borci divizije u sastavu 4. armije pritekli su u pomoć slovenačkim korpusima u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

U stvaranju i jačanju borbene gotovosti i moralno-političkog jedinstva brigade posebna uloga je pripadala članovima Partije i SKOJ-a. Oni su ličnim primjerom i metodom ubjeđivanja i pojedinačnim uticajem na borce doprinosili rješavanju pojava koje su uticale na bezbjednost i moralno-političko jedinstvo. Na partijskim sastancima blagovremeno su sagledavane slabosti, donošeni pravilni stavovi, koji su kod boraca razvijali pravilne političke poglede i na taj način razbijali negativne pojave i uticaje. Otklanjajući postojeće slabosti radili su na izgrađivanju unutrašnjih odnosa među ljudima i na stvaranju vrlina hrabrosti, dis-

cipline, drugarstva, požrtvovanja, borbe protiv panike i kukavičluka, dezerterstva, brige za ranjene i bolesne drugove i drugarice.

Organizovana su takmičenja u svim jedinicama ko će više nanijeti gubitaka neprijatelju, u rukovanju oružjem, disciplini, načinu pozdravljanja i oslovljavanja, odevanju i ponašanju, mobilizaciji novih boraca, 0 broju održanih kulturno-prosvjetnih predavanja, priredbi za borce i narod, opismenjavanju, pisanju članaka za listove, brizi za bolesne i ranjene drugove i drugarice, suzbijanju dezerterstva, odnosno prema narodu i dr.

U izvještaju političkog komesara brigade političkom komesaru divizije od 19. novembra 1944.¹⁷¹ o rezultatima takmičenja brigade od 28. oktobra do 18. novembra ističe se da je brigada ubila 54 neprijateljeva vojnika, zarobila 5 i ranila 100. Tada je zaplijenjeno 2 puškomitraljeza, 28 pušaka, 2 parabeluma i 5.400 metaka, 20 sedala, troja kola i 10 konja. Sa rukovodiocima je održano 47 vojničkih časova, sa borcima 131, sa političkim rukovodiocima 44, sa vojnicima 149; mobilisano je 10 boraca 1 održano 5 konferencija na selu. Održano je 10 kulturno prosvjetnih predavanja i 7 priredbi. Devet boraca je naučilo da čita i piše.

Takmičenja su bila korisna radi jačanja borbenog i moralno-političkog stanja jedinica. U brigadi se odvijao intenzivan kulturno-prosvjetni i zabavni rad kao sastavni dio političkog rada. S obzirom na veliki priliv novih boraca sa skromnim opštim obrazovanjem neophodno je bilo što brže vojno-političko osposobljavanje u smislu shvatanja i usvajanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Primjena moderne tehnike ratovanja zahtijevala je veće znanje iz matematike, fizike, hernije i drugih opštih i stručnih znanja, kao preduslov za upotrebu moderne tehnike.

Aktivnost kulturno-zabavnog i prosvjetnog rada odvijala se preko kulturno-prosvjetnih odbora koji su formirani u četama i bataljonima^{17a)}, u okviru kojih su radile dramska, horska i recitatorska sekcija i analfabetški tečajevi. Pri štabu brigade postojala je kulturno-prosvjetna grupa¹⁸⁾, mada nepotpunog sastava, čiji je zadatak bio da održava kulturno-prosvjetna predavanja i pomaže kulturno-prosvjetnu i zabavnu djelatnost u jedinicama brigade.

U kulturno-prosvjetni odbor birani su omladinci - po četama je bilo 3-5, a u bataljonima 5 - 7 članova. Postojala je podjela rada, tako da je pojedini član odbora bio zadužen za jednu sekciju, odnosno za kulturno-prosvjetna predavanja i analfabetški tečaj. Odborima su neposredno rukovodili politički komesari četa, odnosno bataljona. Jedan član bataljonskog partijskog biroa bio je zadužen za taj rad u bataljonu. Četni odbori delegirali su predsjednika kulturno-prosvjetnog odbora u bataljonski kulturno-prosvjetni odbor. Kulturno-prosvjetni odbori pravili su programe svoje aktivnosti. Partijska organizacija i bataljonski partijski biro analizirali su i na taj način pomagali da programi budu kvalitetniji i sadržajniji. Značajno mjesto u programu rada zauzimale su teme iz istorije, zemljopisa, matematike, fizike, hernije i dr. Ne raspo-

¹⁷⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 37-3, kutija 1153-1.

^{17a)} Arhiv NOR-a VII, reg. br. 27-3 kutija 1153-1.

¹⁸⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 3-10, kutija 1153-1.

lažemo potpunim podacima o toj aktivnosti, ali ilustracije radi navodimo da je u vremenu od 15. septembra do 19. novembra održano 46 kulturno-prosvjetnih predavanja¹⁹⁾ koja su se, uglavnom, održavala po četama. Održavali su ih borci i starješine, koji su dobro poznavali ove oblasti. U tom radu značajnu pomoć pružao je propagandni odjek divizije, koji je odborima slao jedan broj napisanih predavanja. Nastojalo se da predavanja budu dobro pripremljena i razumljiva za borce. Za njihovu pripremu korišćene su srednjoškolske knjige, koje su se nalazile u jedinicama, do kojih se dolazilo pri zauzimanju gradova. Interesovanje boraca za ova predavanja bilo je veliko. Naša je ocjena da je taj rad doprinio povećanju opšteg obrazovanja boraca.

Za vrijeme priredbe u Konjicu, marta 1945. Borci brigade sa štabom brigade i političkim komesarom 29. divizije

Prema izvještaju političkog komesara brigade političkom komesaru divizije od 19. novembra 1944. u vremenu od 15. septembra do 19. novembra 1944.²⁰⁾ po bataljonima je održano po 11 priredbi za borce i starješine. Program pojedinih priredbi sastojao se, uglavnom, od uvodne riječi u kojoj je bio dat pregled trenutne vojno-političke situacije u zemlji i svijetu, posebno ukoliko je narod prisustvovao. Poslije uvodne riječi izveden je program sa horskim pjesmama, recitacijama i skečom. Poslije programa počinjalo je veselje. Pjevale su se pjesme i igrala kola. Pjesme su snažno uticale na borce i narod, jer su njima borci ispoljavali

¹⁹⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

²⁰⁾ Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1163-1.

vjeru u pobjedu narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Njih je narod rado prihvatao i pjevao. Posebna pažnja se poklanjala izboru programa - da po sadržaju bude u duhu linije narodnooslobodilačke borbe. U pjesmama je veličana naša borba, naši borci, raskrinkavani okupatori i domaći izdajnici. U pojedinim jedinicama našao se i poneki muzički instrument sa muzičarem, koji je na priredbi i u slobodnom vremenu veselio borce.

Opismenjavanje nepismenih boraca bio je jedan od glavnih zadataka kulturno-prosvjetnog odbora, jer je među borcima sa sela bio znatan broj nepismenih. Analfabetski tečajevi su se organizovali po vodovima i četama. U prvo vrijeme na opismenjavanju su bili angažovani borci sa srednjoškolskim obrazovanjem, dok nijesu pristigli drugovi koji su se za taj posao osposobljavali na kursu koji je bio organizovan pri štabu divizije.

Veselje poslije priredbe u Konjicu, marta 1945.

Na kurs su slati drugovi koji su imali nekoliko razreda gimnazije ili njoj odgovarajuću školu. Na njemu su se polaznici pripremali u vezi sa sadržajem i metodom rada kako bi u jedinicama mogli uspješno organizovati rad sa nepismenim borcima.

Pismeni borci su, takođe, bili angažovani da u slobodnom vremenu pomažu na opismenjavanju nepismenih. Da bi se uspješno mogao organizovati ovaj rad, prvenstveno je stvarana evidencija o nepismenim i polupismenim borcima i na osnovu tog pravljeno je program rada. Nedostatak materijalnih sredstava u priličnoj mjeri je otežavao taj rad.

Kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima, mjesečno su, ukoliko su to objektivne okolnosti dozvoljavale, dostavljali kulturno-prosvjetnoj grupi brigade izvještaj o broju nepismenih i polupismenih, koliko je

među novomobilisanim borcima nepismenih i koliko ih se u toku mjeseća opismenilo. Nakon opismenjavanja sa ovim borcima prelazilo se na čitanje tekstova po čitalačkim grupama. Kao što je već rečeno, da bi se rad na opismenjavanju podstakao, primjenjivan je metod takmičenja između jedinica, a i u okviru brigade. U takmičenju u periodu od 15. septembra do 18. oktobra opismenjano je 24 borca.

U sadržaj političkog vaspitanja i obrazovanja u brigadi ubrajano je uređivanje i izdavanje usmenih, džepnih i zidnih novina, bataljonskog i brigadnog lista i radio-vesti.

Usmene novine su, uglavnom, bile sastavljene od aktuelnih članaka iz novina i listova koje smo dobijali («Nova Jugoslavija» od broja 6 do 14, «Vijesnik», «Oslobođenje», «Pobjeda», «Glasnik»²¹) i knjiga koje su se nalazile u jedinicama. Rad čitalačkih grupa se odvijao po grupama u okviru čete. Tim grupama su rukovodili borci. Na njima su čitani materijali iz novina i listova, kao i odlomci iz pojedinih knjiga kojima su raspolagale jedinice. Kulturno-prosvjetna grupa pri štabu brigade je raspolagala jednim brojem knjiga vojnostručnog i političkog karaktera, kao i jednim brojem časopisa i listova.

Za čuvanje knjiga i listova bio je zadužen jedan drug iz grupe. On je brinuo o čuvanju i nabavci knjiga, kao i o načinu njihovog izdavanja. U četama su povremeno izlazile zidne i džepne novine, koje su na neposredan i otvoren način tretirale sva važnija pitanja iz života i rada čete. U njima se pisalo o hrabrosti boraca u borbi, o uspjesima jedinice, o aktivnosti u kulturno-prosvjetnom radu, o rezultatima takmičenja, o vojno-političkoj obuci, kritikovale su se slabosti i propusti, pisalo se o zločinima okupatora i domaćih izdajnika, o mržnji prema njima...

U džepnim novinama saradivali su borci i starješine. Prema izvještaju političkog komesara brigade, u vremenu od 15. septembra do 18. novembra izašlo je 15 džepnih novina²².

Brigadni list je izlazilo povremeno i u njemu su, također saradivali borci i starješine. Imao je nekoliko oblasti: vojnu u kojoj se pisalo o uspjesima i slabostima brigade i pojedinih njenih jedinica u borbama i o vojnoj obuci; oblast o političko-vaspitnom radu i tekućim političkim događajima; o kulturno-prosvjetnoj aktivnosti, radu sa narodom i drugo.

Borački i starješinski sastav je informisan pomoću vijesti, i to redovno ukoliko su objektivne mogućnosti to dozvoljavale. Informisani su o stanju na frontovima i u našoj zemlji, o uspjesima jedinica JA, o uspjesima saveznika, kao i o tekućim političkim pitanjima iz naše zemlje i svijeta. Vijesti su bile osnovno sredstvo informisanja boračkog i starješinskog sastava brigade.

U štabu brigade postojao je tehnički odsjek koji je raspolagao radio-aparatom i geštetnerom. Drugovi iz tog odsjeka hvatali su radio-vijesti, umnožavali ih i slali u jedinice. Značajnu pomoć pružao je propagandni odsjek divizije sa vijestima koje nam je slao.

2D Arhiv NOR-a reg. br. 37-3, kutija 1153-1.

22) Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

Aktivnost boraca i starješina brigade ispoljavala se i u političkom radu sa narodom. Objašnjavani su ciljevi narodnooslobodilačke borbe, razobličavana politika okupatora i domaćih izdajnika, govoreno o bratstvu i jedinstvu, o stvaranju nove narodne vlasti, o mobilizaciji za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i objašnjavana vojno-politička, unutrašnja i spoljna politika zemlje. Znanja koja su borci i starješine sticali u jedinicama političko-vaspitnim radom prenosili su na narod. Taj rad se odvijao u pojedinačnim neposrednim kontaktima i preko političkih konferencija, zborova i mitinga, sijela po selima, priredbi i drugo.

U periodu od 15. septembra od 19. novembra 1944. održano je 19 konferencija sa narodom i 17 sastanaka sa narodnooslobodilačkim odborima. U istom periodu dato je 65 radnih dana kao pomoć narodu i 5 konja na upotrebu²³.

Jedan od zadataka bio je pomoć u formiranju narodnooslobodilačkih odbora. Ilustracije radi navodimo jedan primjer sjećanja političkog komesara 4. bataljona Rista Raševića:

»Polovinom novembra 1944. godine 4. bataljon je po zadatku prešao iz sela Kula u selo Kljuna u nevesinjskom srezu. Selo je bilo naseljeno muslimanskim stanovništvom. Muškaraca sposobnih za vojsku u selu nijesmo našli, jer su bili u muslimanskoj miliciji. U selu nije postojao ni narodnooslobodilački odbor preko koga bismo mogli da organiziramo smještaj i ishranu vojske. Pozvao sam nekoliko seljaka i predložio im da izaberu 3 - 5 ljudi koji bi predstavljali narodnooslobodilački odbor. Odmah su se složili i predložili trojicu, a za predsjednika su izabrali Osmana. Tim našim postupkom bili su neobično zadovoljni.

Štab bataljona se smjestio u hodžinu kuću. On i njegova porodica bili su pažljivi prema nama kao i mi prema njima. Počastio nas je kafom i bijelim medom. U prizemlju hodžine kuće nalazila se trgovina mješovitom robom, a borci su željeli da ponešto kupe. Za intendanturu bataljona uzeto je 44 potkovice za konje, 300 čavala, 85 dkg čivija za opanke, 4 mosura konca, 10 kutija pisaćeg papira, 20 noževa, 6 litara gasa, 25 ćata, 100 sapuna, 3 bočice mastila, 20 baterija, 10 žižaka, 15 kutija čaja, 24 olovke i 3 češlja. To smo sve platili 99.700 kuna. Bili su iznenađeni takvim našim postupkom. Sa seljacima smo razgovarali i o vojno-političkoj situaciji i ciljevima NOP-a i ubjeđivali ih da je jedino pravo mjesto njihovoj djeci da stupe u redove narodnooslobodilačke vojske.

U svemu tome velika zasluga je pripadala Ahmedu Brkiću koji je za vrijeme našeg boravka u selu stalno kontaktirao sa seljacima i sa njima razgovarao, tako da su ga svi zavoljeli.

Bio sam prijatno iznenađen kada je Osman sa dvojicom svojih komšija u jesen 1945. godine došao da me posjeti u Mostar i po-

²³> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 31-3, kutija 1153-1.

častio hranom i medom koje je hodža poslao sa porukom da će i on doći da me posjeti. Kontakt sa tim ljudima sam prekinuo pošto sam bio premješten u Sarajevo».

Ili drugi primjer o kome govori Branko Mandrapa, kurir, borac 3. bataljona:

»U oslobođenom Trebinju Tripko Bulut, koji je ilegalno radio na području Čapljine, rekao mi je da je moja majka čula da su me četnici uhvatili, mučili, pa zatim ubili.

Da bi uvjerio svoju majku da sam živ, uzeo sam u Trebinju jednu malu torbicu, napunio je čokoladom i bombonama, zašio je u namjeri da je, ako neko krene prema Čapljini, ponese majci da vidi da sam živ. Pored te torbice nosio sam i svoju u kojoj su bile kašike i porcija, lični pribor i par veša. Iz Trebinja se brigada oktobra 1944. prebacila u rejon Nevesinja. Treći bataljon se smjestio u selu Sabljača. Pored pojate u kojoj smo bili smješteni nalazila se jedna kuća u kojoj je živjela žena sa petoro male djece - sve jedno drugome do uva. Žena se zvala Ješa. Muža su joj ubile ustaše.

Kada sam vidio da je to velika sirotinja, žao mi je bilo djece, uzmem torbicu koja je bila namijenjena mojoj majci i dam je Ješi da podjeli djeci.

Jednog dana imali smo za ručak krompir sa mesom, ali neslan. Ješa iziđe iz kuće da unese drva, proba jelo i osjeti da je neslano, pozva me u kuću i dade mi dva zavežljaja, otprilike oko dva kilograma, soli i sira iz mjeha i reče mi: 'Biće dana kada nećete imati šta da jedete, pojedite malo sira, napij se vode i ubiće ti glad.' So sam dao kuvarima, a sir podijelio sa borcima».

Ovakvih i sličnih primjera bilo je skoro svakodnevno. Tako se stvaralo povjerenje između boraca i naroda.

Na sastancima partijskih organizacija, organizacija SKOJ-a, vodnim i četnim sastancima, komandi i štabova često se raspravljalo o radu sa narodom i pravilnim odnosom prema njemu i njegovoj imovini. Bilo je pojedinih slučajeva nepravilnog odnosa prema narodnoj imovini, koji su na vrijeme uočavani i oštro kritikovani na četnim sastancima. Teži prestupi su kažnjavani. Na nepravilne odnose prema narodu i njegovoj imovini, kao i kako se treba odnositi ukazuje politički komesar 29. divizije pismom od 14. III. 1945.²⁴⁾

U teškim situacijama, kada nije bilo hrane i odjeće, nijesu se mogli opravdati postupci nepravilnog odnosa boraca prema narodu.

*> Arhiv NOR-a VII, reg. br. 13-1-11, kutija 1145-II.